

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت

سال هجدهم، شماره ۶۹، زمستان ۱۴۰۳
صفحه ۳ تا ۲۶

رابطه دیانت و عقلانیت در نظام فکری شهید مطهری و تاثیر آن بر گفتمان انقلاب

اسلامی

فریبرز احمدی نژاد * | استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

از دیرباز یکی از مهم‌ترین سوال‌های بشری این بوده است که حقیقت معرفت شناختی با عقل است یا دین؛ به عبارت دیگر، کدام منبع - عقل آدمی یا وحی آسمانی - می‌تواند پاسخگویی پرسش‌های بنیادین بشری باشد و به نیازهای معرفتی‌اش پاسخ بگوید. در همین راستا، پرسش اصلی این مقاله به رابطه دیانت و عقلانیت در نظام فکری شهید مطهری پرداخته و تاثیر آن بر انقلاب اسلامی را محل تأمل و بررسی قرار داده است. فرضیه مقاله این بوده است که شهید مطهری به عنوان یکی از روشنفکران حوزوی معاصر تأملات فلسفی در باب نسبت دیانت و عقلانیت داشته‌اند و در این باب در آثار مختلف‌شان تفکراتی را ارائه کرده‌اند و از آنجایی که ایشان در فرآیند تکوین انقلاب اسلامی نیز نقش موثری داشته‌اند، لذا این جنبه از تفکر ایشان قطعاً بر شکل‌گیری گفتمان انقلاب اسلامی موثر بوده است. این پژوهش با بررسی آن تفکرات و این تاثیرات، به این نتیجه رسیده است که استاد مطهری در قرائت و تفسیر خودش از دین رویکردی کاملاً عقلانی داشته است و همین قرائت عقلانی دین را در خوانش خودش از اسلام سیاسی نیز دخیل کرده است. رویکرد مقاله توضیحی-تفسیری و روش جمع‌آوری داده‌ها اسنادی و کتابخانه‌ای بوده است.

کلیدواژه: عقل، دین، مطهری، انقلاب اسلامی، روشنفکری دینی.

* نویسنده مسئول: f.ahmadinezhad@pnu.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۳/۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 18, No.69, Winter 2025, P 3-26

rahyaftjournal.ir

The Relationship between Reason and Religion in Morteza Motahhari's Thought and It's Impact on the Islamic Revolution Discourse

Fariborz
Ahmadinejad *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payame Noor University, Tehran, Iran

Abstract

One of the most fundamental philosophical and theological inquiries throughout history has been the relationship between reason and religion. The central question is whether epistemic authority lies with human intellect or divine revelation. In this context, this study examines the relationship between reason and faith in the intellectual framework of Morteza Motahhari and its influence on the discourse of the Islamic Revolution. The hypothesis suggests that as a leading contemporary scholar, Motahhari engaged deeply with the philosophical aspects of the reason-religion dynamic, articulating a rationalist approach within his works. Given his significant role in shaping the ideological foundations of the Islamic Revolution, his views on this subject inevitably influenced the intellectual discourse of the revolution. This research, employing an interpretive-explanatory approach and utilizing documentary and library sources, finds that Motahhari consistently emphasized a rational interpretation of religion. His approach not only integrated reason into religious exegesis but also extended rationality into his understanding of political Islam.

Keywords: Reason, Religion, Motahhari, Islamic Revolution, Religious Intellectualism

Introduction

* Corresponding Author: f.ahmadinezhad@pnu.ac.ir

How to Cite: Ahmadinejad, F. (2025). The Relationship between Reason and Religion in Morteza Motahhari's Thought and It's Impact on the Islamic Revolution Discourse, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 18(69), 3-26.

Received: 03/15/2024

Accepted: 09/15/2024

The question of the relationship between reason and religion has long preoccupied theologians and philosophers. The central debate revolves around whether divine revelation and rational thought are inherently contradictory or complementary sources of knowledge. Some historical perspectives, particularly within Western positivist historiography and materialist sociology, have dismissed religion as an irrational and mythical construct. Figures such as Joseph Lafitau, Max Müller, and James Frazer viewed religious beliefs as primitive and irrational, while 19th-century materialist sociologists like Feuerbach and Marx saw religion as a byproduct of human immaturity.

Conversely, many scholars argue that religion and reason are not necessarily in conflict. Some religious traditions emphasize that faith does not contradict logic but rather complements and reinforces it. This has led to a long-standing debate across various intellectual traditions, from medieval Christian theologians to Islamic philosophers. Thinkers such as Augustine and Thomas Aquinas in the Christian tradition, and scholars in Islamic philosophy, have examined the interplay between reason and faith.

In Islamic thought, this debate has been particularly prominent, with some schools of thought advocating a complete separation between reason and revelation, while others—such as the Mu‘tazilites—have sought to harmonize the two. Within Shia Islam, the balance between intellect and faith has been a core component of theological discourse. In this context, Morteza Motahhari, as one of the most influential contemporary Islamic thinkers, engaged deeply with the question of reason and religion. His views played a crucial role in shaping the intellectual and ideological foundations of the Islamic Revolution. This study explores the fundamental question: *What is the relationship between reason and faith in Motahhari’s thought, and how did it influence the discourse of the Islamic Revolution?*

Theoretical Framework: Rationality and Religion

The debate over the compatibility of reason and religion is a longstanding issue in philosophy and theology. Some scholars argue for a fundamental incompatibility between rationality and faith, while others suggest a harmonious relationship between the two. The reconciliation or divergence of reason and religious belief significantly influences epistemology, ethics, and political philosophy.

One of the central issues in this debate is the role of reason in evaluating religious beliefs. Key questions include:

- What is the nature of rationality, and how does it interact with religious knowledge?
- Can rational analysis be applied to religious doctrines?

- Does faith require rational justification?

Throughout history, thinkers have developed different models to address these questions. Augustine, for example, argued that divine illumination enables human reason to perceive eternal truths. Thomas Aquinas, building on Aristotelian philosophy, posited that reason and revelation are not contradictory but rather different expressions of the same truth. In contrast, fideist perspectives hold that faith is independent of, or even superior to, rational thought.

In the Islamic tradition, figures such as Al-Farabi, Avicenna, and Mulla Sadra have examined the role of reason in understanding religious truths. Shia theology, in particular, has emphasized the compatibility of intellect and revelation. The hadith from Imam Musa al-Kadhim stating that "God has two proofs upon mankind: an external proof (the prophets and imams) and an internal proof (human reason)" reflects this perspective.

Motahhari's intellectual framework aligns with this tradition, arguing for the integration of reason and faith. His works emphasize that Islamic teachings are fundamentally rational and that reason serves as a critical tool for understanding religious principles.

Findings

1. The Rational Foundation of Islamic Teachings

Motahhari's works demonstrate a strong emphasis on rationality within Islamic teachings. He argued that the Quran does not promote blind faith but instead encourages rational inquiry. According to him, Islamic epistemology is based on logical reasoning rather than dogmatic adherence:

"Islam assigns immense value to human reason, thought, knowledge, and scientific investigation. The Quran consistently calls upon individuals to reflect and contemplate, avoiding blind imitation in matters of faith." (*Motahhari, 1989, p. 185*)

He further maintained that the Quranic approach to belief is based on intellectual conviction rather than emotional or mystical experience. For example, Quranic verses frequently appeal to reason by presenting logical arguments for divine existence and moral principles.

2. Reason as a Tool for Religious Interpretation

Motahhari viewed rationality as essential in interpreting religious texts. He argued that Islamic jurisprudence and theology must be grounded in reason to ensure their relevance and adaptability. His perspective aligns with the principles of *ijtihad* (independent reasoning) in Islamic law, which allows for continuous reinterpretation based on rational analysis.

3. Motahhari's Critique of Secular and Extremist Views

Motahhari was critical of both secular rationalism, which sought to exclude religion from public life, and religious extremism, which rejected rational inquiry. He argued that a purely secular perspective leads to a spiritual void, while an anti-rational religious stance results in dogmatism and stagnation. His balanced approach aimed to integrate rationality within religious thought without succumbing to either extreme.

4. The Influence of Motahhari's Thought on the Islamic Revolution

Motahhari's emphasis on the compatibility of reason and faith played a crucial role in shaping the intellectual discourse of the Islamic Revolution. He rejected the Western secular model, which separates religion from politics, while also opposing fundamentalist interpretations that dismissed rational discourse. His vision of an Islamic state was one in which governance was informed by both religious principles and rational policymaking.

He argued that the revolution was not merely a political upheaval but also an intellectual and spiritual movement. His ideas provided the ideological foundation for a political system that sought to balance Islamic teachings with modern governance structures.

Conclusion

The relationship between reason and religion has been a central debate in philosophy and theology. This study examined Morteza Motahhari's views on this issue, highlighting his rationalist interpretation of Islam and its impact on the Islamic Revolution.

Motahhari's approach demonstrates that he saw no inherent contradiction between reason and faith. He argued that Islamic teachings are fundamentally rational and that intellectual inquiry is essential for understanding religious principles. His emphasis on rationality influenced the discourse of the Islamic Revolution, shaping its ideological foundations and contributing to the development of an Islamic governance model that integrates both reason and faith.

By advocating for a rational interpretation of Islam, Motahhari provided a framework that continues to influence contemporary Islamic thought. His legacy serves as a testament to the possibility of harmonizing intellectual inquiry with religious belief, offering a model for a modern Islamic state that upholds both rationality and spirituality.

Bibliography

- Abed al-Jaberi, M. (2013). *A new reading of the life and philosophy of Ibn Rushd* (S. M. Al-Mahdi, Trans.). Tehran: Avaye Sourn Publications. (in Persian)
- Akhundzadeh, M. F. (1978). *Maktubat (Letters)*. Tabriz: Ehya Publications. (in Persian)
- Barbieh, M. (2016). *Religion and politics in modern thought* (A. Rezaei, Trans.). Qasideh Sara Publications. (in Persian)

- Badawi, A. (2010). *History of theological thought in Islam (Vol. 1)* (H. Saberi, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. (in Persian)
- Behniafar, M., & Mokhtari, H. (2015). The philosophical approach of Martyr Motahhari to the question of the relationship between reason and religion. *Hikmat and Philosophy*, 11(44), 79-94. <https://doi.org/10.22054/wph.2016.6732>. (in Persian)
- Brandon, S. G. F. (2012). *Ancient religions: A study of ideas, people, and events* (S. Fazeli, Trans.). Qom: Adyan va Mazaheb Publications. (in Persian)
- Bruce, M., & Barban, S. (2021). *Only argument* (M. M. Amini, Trans.). Tehran: Nashr-e No. (in Persian)
- Cassirer, E. (2001). *The myth of the state* (N. Daryabandari, Trans.). Tehran: Kharazmi Publications. (in Persian)
- Copleston, F. (2008). *Introduction to medieval philosophy* (M. Alia, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (in Persian)
- Corbin, H. (2013). *Iranian Islam: Spiritual and philosophical perspectives (Vol. 1)* (I. Rahmati, Trans.). Tehran: Sophia Publications. (in Persian)
- Dirks, H. (2001). *Philosophical anthropology* (M. R. Beheshti, Trans.). Tehran: Hermes Publications. (in Persian)
- Fanaei Ashkouri, M. (2009). The status of reason and revelation in the geometry of human knowledge: An analysis of Ayatollah Javadi Amoli's view on reason in religious knowledge. *Philosophical Knowledge Quarterly*, 6(4), 37-66. (in Persian)
- Gandami, R. (2007). The relationship between reason and revelation (A look at Philo of Alexandria's philosophy). *Hikmat and Philosophy*, 3(11.10), 103-120. <https://doi.org/10.22054/wph.2007.6692>. (in Persian)
- Javadi Amoli, A. (2015). *The relationship between religion and the world: A critique of secularism*. Qom: Esra Publications. (in Persian)
- Mahdi, M. (2019). *Al-Farabi* (A. Bastani, Trans.). In *History of Political Philosophy* (L. Strauss & J. Cropsey, Eds.). Jirani & Mogimi, Persian Eds. Tehran: Roozegar-e No Publications. (in Persian)
- Mahmoud Kalaye, Z. (2013). *An analysis of the relationship between reason and faith from the perspective of Augustine and Mulla Sadra* (Doctoral dissertation). Tarbiat Modares University, Faculty of Humanities. (in Persian)
- Mahmoud Kalaye, Z., Akbarian, R., Saeedi Mehr, M., & Akbari, R. (2014). An explanation of the theory of illumination in Augustine with emphasis on Gilson's view. *Hikmat and Philosophy*, 10(40), 145-162. (in Persian)
- Malekian, M. (2001). *A path to liberation*. Tehran: Negah Moaser Publications. (in Persian)
- Mohammad Nejad, N., Tohidfam, M., & Mahmoudi, M. (2020). A comparative study of political rationality from the perspective of Ayatollah Motahhari and Akhundzadeh. *Rahyaft-e Enghelab-e Islami*, 14(53), 85-112. (in Persian)
- Moradi Tadi, M. R. (2023). *Nationalism and resentment in Pahlavi-era Iran*. In *Ali Ashraf Mojtahed Shabestari Festschrift (Vol. 2)* (Asadi & Rasouli, Eds.). Tehran: Kheradgan Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (1989). *The perfect human being*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (1996). *Collected works (Vol. 6)*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (1999). *On the Islamic Revolution*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (2001). *A journey through Nahj al-Balagha*. Tehran: Sadra

Publications. (in Persian)

Motahhari, M. (2006). *Collected works (Vol. 3)*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)

Motahhari, M. (2010). *Introduction to the Quran*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)

Motahhari, M. (2011). *Knowledge from the perspective of the Quran*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)

Penelhom, T. (2004). The relationship between reason and faith (A. R. Moftah, Trans.). *Philosophical and Theological Research Quarterly*, 20-21. (in Persian)

Qaemi Nia, A. (2004). The nature of rationality. *Zehn Quarterly*, 17. (in Persian)

Rahmani Tirkalai, H. (2020). Explaining Alawi concepts in the model of political power from the perspective of Ayatollah Khamenei. *Rahyafat-e Enghelab-e Islami*, 14(52), 3-20. (in Persian)

Roushan Zameer, S., & Amini, A. A. (2020). A comparison of the virtue of "moderation" in the Iranshahr discourse and the Islamic Revolution (Case study: Ferdowsi and Martyr Motahhari). *Rahyafat-e Enghelab-e Islami*, 14(52), 285-302. (in Persian)

Roy, O. (2019). *The holy ignorance: A time of religion without culture* (A. N. Taheri & S. S. Tabatabai, Trans.). Tehran: Morvarid Publications. (in Persian)

Saffahian, M. (2001). *Philosophy and religion in Ibn Rushd's thought*. *Ma'refat Monthly*, 42, June. (in Persian)

Saliba, J. (1987). *Philosophical dictionary* (M. Sanei Darreh Bidi, Trans.). Tehran: Hikmat Publications. (in Persian)

Saxonhouse, A. (2018). *Free speech and democracy in ancient Athens* (N. Tajik Nashatiyeh, Trans.). Tehran: Negah Moaser Publications. (in Persian)

Tabatabai, M. H. (1993). *Tafsir al-Mizan (Vol. 5)* (Translation team). Qom: Islamiyya Publications. (in Persian)

Yousefi, H. (2017). *Intercultural philosophy* (S. K. Mousavi, Trans.). Tehran: Roozegar-e No Publications. (in Persian)

Yousefian, H. (2011). *Modern theology*. Tehran: SAMT Publications. (in Persian)

مقدمه

از دیرباز مسئله تبار و خاستگاه دین (امر وحی)، و نسبت آن با امور عقلانی (دستگاه عقل بشری) یکی از پرسش‌های جدی متفکران و محققین بوده است. در واقع پرسش از رابطه عقل و دین، و نسبت عقل و دین از اساسی‌ترین مسائل حوزه معرفت دینی و فلسفی است که از دیرباز ذهن اندیشمندان را به خود مشغول داشته، و دیدگاه‌های متفاوتی را هم دامن زده است (بهنیافر و مختاری، ۱۳۹۴: ۷۹). درباره خاستگاه دین، یک جریان تاریخنگاری پوزیتیویستی غربی قائل بر ریشه‌های غیرعقلانی، اسطوره‌ای و به شدت مادی برای دین است، که در آثار کسانی چون ژوزف لافیتو، ماکس مولر، و جیمز فریزر می‌توان این خوانش را ردگیری کرد (براندن، ۱۳۹۱: ۲۶). از سویی دیگر، در جامعه‌شناسی مادی‌گرای سده نوزدهم اروپا کوشیدند تا دین را به عنوان امری عارضی و خرافی که ماحصل کودکی بشر است معرفی کنند؛ چیزی که در آثار فوئرباخ و مارکس دیده می‌شود (باربیه، ۱۳۹۵: ۱۸). قصد و نیت همه این کوشش‌ها بر آن بوده که اساساً دین را پدیده‌ای ضدعقلی معرفی کنند که نه تنها با استدلال و منطق در تضاد و تعارض است، بلکه پذیرش برخی از دعاوی آن (مثلاً معجزه) با نظام طبیعت در تناقض مطلق است (بروس و باربن، ۱۴۰۰: ۸۳).

اما بر خلاف این دعاوی و مدعیات اثبات نشده، بسیاری بر این باورند که جوهره دیانت الزاماً و ضرورتاً در تخالف با عقل و عقلانیت نیست. چنین فهمی از دین نوعی از پیش داوری را در خود حمل می‌کند که قبل از مواجهه با پرسش، تصمیم خود را برای چگونه پاسخ دادن به آن گرفته است و می‌خواهد تحت هر شرایطی اعلام کند که عقل تابع منطق و دین محصول انگاره‌های غیرمنطقی است، به همین دلیل در نبرد این دو باید حکم به پیروزی عقل داد. اما این جدال درازدامن قابل تقلیل به الگوهای ساده‌انگارانه نیست. چرا که در نسبت عقل و وحی و به عبارت دیگر، فلسفه و دین مطالب بسیاری گفته شده است تا جایی که برخی آن را بحث محوری قرون وسطی دانسته‌اند. اندیشمندان ادیان ابراهیمی با توجه به نسبتی که میان عقل و وحی قائل شده‌اند، در خصوص وجود یا عدم فلسفه دینی به‌طور عام و فلسفه یهودی، مسیحی یا اسلامی به‌طور خاص نظرات گوناگونی ابراز داشته‌اند. برخی به تمایز کامل عقل و وحی حکم رانده‌اند و هیچ‌گونه ربط و نسبتی میان آن دو قائل نیستند و جمعی دیگر عقل و به تبع آن فلسفه را به هیچ‌گرفته‌اند و معتقدند با وجود وحی و متون مقدس هیچ نیازی به فلسفه نیست. بدیهی است از نظر آنان نیز هیچ‌گونه ارتباطی میان عقل و وحی برقرار نیست و در نتیجه صحبت از فلسفه دینی بی‌معنا خواهد بود. به واقع برخی تنها سر در گرو حکمت یونانیان دارند و حکمت ایمانیان را به حساب نمی‌آورند، جمعی دیگر تنها به حکمت ایمانیان و آنچه

از طریق دین و شریعت آمده است بسنده و فلسفه و فیلسوفان را همواره تحقیر می‌کنند. در این بین کم نیستند اندیشمندانی که در صدد جمع و تلفیق آن دو برآمده‌اند (گندمی، ۱۳۸۶: ۱۰۳). بنابراین می‌توان گفت که نظریات در مورد نسبت این دو در طیفی از تعارض کامل تا وحدت و یکسانی در نوسان است. نظریاتی که در مکاتب و دیدگاه‌های مختلف ارائه شده و هر یک مبانی فلسفی و تاریخی خود را دارند. در این میان، یکی از اضلاع این بحث را قطعاً باید در تمدن اسلامی و نزد متفکران این قوم جست‌وجو کرد. اسلام به عنوان آخرین دین، و کامل‌ترین آنها، قطعاً در نسبت عقل و وحی نظرات قابل توجهی دارد. نظراتی که توسط متفکرینی همچون شهید مطهری بررسی و تدقیق شده است. در همین راستا، پرسش اصلی این تحقیق در باب نسبت دیانت و عقلانیت در اندیشه استاد مطهری است. همچنین از آنجایی که مطهری یکی از نظریه‌پردازان انقلاب اسلامی بوده و آرای ایشان در تکوین این فرآیند موثر بوده است، لذا پرسش اصلی تحقیق این گونه صورت‌بندی شده است: رابطه دیانت و عقلانیت در نظام فکری شهید مطهری چگونه است و چه تاثیری بر گفتمان انقلاب اسلامی داشته است؟ در ادامه ضمن بررسی چارچوب نظری، با تتبعی در آثار استاد مطهری کوشش خواهد شد تا به این سوال پاسخ داده شود.

چارچوب نظری: عقلانیت و دیانت

یکی از مباحث مهمی که از دیرباز در فلسفه و الهیات مطرح بوده است و امروزه نیز به طور جدی محور بسیاری از گفت‌وگوها را تشکیل می‌دهد بحث از نسبت عقل و ایمان، و رابطه علم و دین است. برخی بر ناسازگاری این عناصر با یکدیگر تأکید می‌کنند و جمعی آنها را همسو و هماهنگ می‌دانند. سازگاری یا ناسازگاری عقل و محصولات آن - مانند علم - با دین، تأثیر زیادی بر نحوه عقل‌ورزی و علمگرایی از یکسو و دین‌ورزی و ایمانگرایی از سوی دیگر خواهد داشت. این بحث علاوه بر آثار و پیامدهای نظری و اعتقادی بنیادین، تأثیری چشمگیر بر زندگی و رفتار فردی و جمعی دارد (فنائی اشکوری، ۱۳۸۸: ۳۷). یکی از مهم‌ترین حوزه‌های مواجهه و رویارویی این دو عنصر با یکدیگر مربوط به مسئله سنجش عقلانی متعلقات ایمان است. برخی از اساسی‌ترین پرسش‌های مربوط به این حوزه عبارت است از این که عقلانیت بشری یا معرفت عقلانی به چه معنا است و محدوده عملکرد آن کدام است؟ نسبت هر یک از عناصر عقل و ایمان، با معارف بشری چیست؟ آیا اعتقاد ما به گزاره‌های دینی که متعلق ایمان‌اند، داخل در حوزه فعالیت عقل خواهد بود و آیا می‌توان برای عقل نقشی در موجه ساختن و سنجش صدق ایمان دینی قائل شد؟ (محمود کلاهی، ۱۳۹۲: ۲۵).

برای این منظور در ابتدا نیاز است تا تعریف قابل قبولی از دو مفهوم عقلانیت و دیانت ارائه گردد و سپس تأملی در نسبت آن سنجیده شود. ویژگی مهم آدمیان این است که راجع به خود

و جهان پیرامون خود باورهایی دارند و در شرایط خاصی این باورها را تغییر می‌دهند، به عبارت دیگر، از میان موجودات زنده تنها آدمی این توانایی را دارد که باورهایی را بسازد و یا آنها را تغییر دهد. این بعد از آدمی که به قوای معرفتی او مربوط می‌شود گاهی «فرایند باورسازی» (belief-formation process) و «فرایند تنظیم باور» (belief-regulation process) نامیده شده است پرسش اساسی در این رابطه مطرح می‌شود و آن اینکه: آیا آدمیان به شیوه خاصی باور می‌سازند و یا باورهای خود را تنظیم می‌کنند؟ آیا این دو فرایند بر مبنای خاصی استوارند و از منطق خاصی پیروی می‌کنند؟ پرسش‌هایی از این قبیل به مسأله عقلانیت (rationality) مربوط می‌شوند (قائمی نیا، ۱۳۸۳: ۲۶).

بحث تعریف عقل و تقسیم بندی آن از آغازگاه‌های فلسفه همیشه مورد توجه متفکران بوده است. از زمان ارسطو تمایز بین عقل نظری و عملی، یعنی تمایز بین به کار بردن قوای عقلانی ما برای رسیدن به حقیقت و به کار بردن آنها برای هدایت رفتار ما، یک مسئله پیش پا افتاده فلسفی بوده است. به کسی که در کاربرد اول موفق می‌شود، می‌گفتند حکمت نظری را نشان داده و به کسی که در کاربرد دوم موفق می‌شود، می‌گفتند حکمت عملی یا خردمندی را نشان داده است. عقل نظری عموماً به عقل محض، که کلاً به امر پیشینی می‌پردازد و عقل استقرایی یا تجربی، که به راهنمایی حواس یا صور دیگر تجربه می‌پردازد، تقسیم می‌شود. عقل نظری و عملی به عنوان انواع یک جنس تلقی می‌شوند، زیرا هر یک باید مطابق اصولی که بررسی آنها به عهده منطقدانان است، عمل کنند، به طوری که اگر آرای کسی غیرمنسجم یا مبهم باشد و نیز اگر رفتار او ناسازگار یا خود ویران‌گر باشد، می‌توان آن را غیرعقلانی و غیرمنطقی دانست (پنلهوم، ۱۳۸۳: ۲۴).

از عقلانیت تعاریف مختلفی ارائه شده است، که شاید بتوان عام‌ترین آنها را «تبعیت کامل از استدلال صحیح دانست (ملکیان، ۱۳۸۰: ۲۶۵)». این تعریف از عقلانیت بیشتر صبغه‌ای کانتی دارد. قول به اینکه عقل مجموع اصول پیشینی (A priori) منظم معرفت است. مانند اصل تناقض، اصل علیت، اصل غایت. وجه تمایز این اصول این است که نسبت به تجربه، ضروری، کلی و مستقل‌اند. لایب‌نیس گوید: «انسان توسط ادراک حقایق ضروری و ابدی از حیوان متمایز می‌شود، بنا بر این، انسان است که در او عقل و علم پدید می‌آید و به سوی معرفت ذات خود و شناخت خداوند اوج می‌گیرد». این معنی تحت تأثیر کانت در فلسفه جدیدی گسترش یافته است. بطوری که فیلسوفان می‌گویند: شناخت جهان فقط توسط ادراکات تجربی عقل کامل نمی‌شود بلکه توسط معانی فطری خود عقل تکمیل می‌گردد. معنی این سخن این است که اصول و معانی اولیه که فکر آنها را کشف می‌کند، پیش از پیوند عقل با حس در عقل وجود دارند، و عقل فطری همچون صفحه سفیدی نیست که چیزی بر آن نقش نبسته باشد،

بلکه عقل دارای نقش‌های فطری است که این نقش‌ها داده‌های تجربی را نظم و ترتیب می‌دهند. بعضی معانی کلی مانند معانی کمال و بی‌نهایت ملازم عقل و غیر قابل مفارقت از آن است. و بعضی دیگر، مانند معنی زمان، مکان و وحدت توسط تفکر برای عقل حاصل می‌شود. فرق عقل و فکر این است که عقل مجموعه مبادی ضروری و معانی کلی‌یی است که به شناخت انسان نظم و ترتیب می‌دهد در حالی که فکر عبارت است از حرکت نفس در معقولات که این حرکت گاهی از مطالب به سوی مبادی و گاهی از مبادی به سوی مطالب است (صلیبا، ۱۳۶۶:۴۷۲).

استدلال نیز عبارت است از مجموعه‌ای از گزاره‌ها با دست کم یک مقدمه و یک نتیجه. مقدمات دلایل یا شواهدی برای صدق نتیجه به دست می‌دهند (بروس و باربن، ۱۴۰۰:۵۹۷). در فرق عقل و استدلال گفته‌اند که فرق عقل و استدلال این است که عقل نوری است که به طور ذاتی و با شهود مستقیم اصول ضروری را درک می‌کند، در حالی که استدلال عبارت است از نظر کردن در شرایط انطباق این مبادی و اصول بر موضوعات فکر برای استخراج نتیجه درست از مقدمات صادق (صلیبا، ۱۳۶۶:۴۷۳).

همچنین تعاریف بر سر دین اجماعی بین اهل نظر ندارد، با این حال، لفظ دین در فلسفه جدید به چند معنی به کار می‌رود: ۱- دین مجموعه ادراکات، اعتقادات و افعالی است که در جهت حب نفس نسبت به خدا و بندگی خدا و اطاعت او امر او، برای نفس حاصل می‌شود. ۲- دین عبارت است از ایمان به ارزش‌های مطلق و عمل به آن، مثل ایمان به علم یا ایمان به پیشرفت یا ایمان به زیبایی یا ایمان به انسانیت. نسبت شخص یا کسی که به این ارزش‌ها پایبند است، به آنها مثل نسبت بنده خدا به خداست که خدای خود را دوست دارد و به احکام او عمل می‌کند. هیچ یک از این دو نسبت به یکدیگر برتری ندارند مگر به موجب عشق و اخلاق و از خودگذشتگی نسبت به محبوب و معشوق خود (صلیبا، ۱۳۶۶:۳۵۵).

اما در نسبت عقلائی و دیانت، و همگرایی یا واگرایی آنها، تاریخ بالابندی از نظریات وجود دارد. تقریباً از همان آغاز اندیشه فلسفی، فلاسفه به موضوع نسبت عقل زمینی و دیانت الهی پرداخته‌اند. یکی از مهمترین فلاسفه‌ای که به این موضوع پرداخته آگوستین است که قائل بر تئوری اشراق الهی بود. این تئوری به دنبال این پرسش مطرح می‌شود که حقایق ثابت و لایتغیری که مورد پذیرش همه خردمندان است، چه در حوزه حکمت و چه در حوزه علم، از کجا آمده‌اند. به بیان دیگر، چگونه ذهن متغیر و زمان‌مند بشر قادر به شناخت چنین حقایقی است. ذهن چگونه قادر به ادراک کلیت و ضرورت در گزاره‌های منطقی، ریاضیاتی، مابعدالطبیعی و اخلاقی در حوزه حکمت است و چگونه می‌تواند در حیطه علم، درباره اشیا مادی و متغیر احکامی جزمی و یقینی صادر کند؟

آگوستین در جریان تأملاتش به این نکته می‌رسد که عقل در هنگام صدور احکام یقینی، به معیارها و حقایق ثابت دسترسی دارد که بر مبنای آن می‌تواند دست به صدور احکام کلی و ضروری بزند. به‌عنوان مثال در حیطهٔ علم، هنگامی که از زیبایی در اشیاء سخن می‌گوییم و آن‌ها را با یکدیگر مقایسه می‌کنیم، ذهن ما ناظر به معیار مطلق زیبایی که چیزی فراتر از ذهن تغییرپذیر بشر است، می‌تواند دربارهٔ این اشیاء حکم کند. اما عقل، چگونه به این معیارهای کلی دسترسی دارد؟ آگوستین علت این دسترسی را دخالت فعل اشراقی خدا در فرایند شناخت می‌داند. به عبارتی عقل به کمک اشراق الهی به این حقایق آگاه می‌شود (محمود کلایه، اکبریان، سعیدی‌مهر و اکبری، ۱۳۹۳: ۱۵۱).

این تئوری آگوستین که عقل را در پرتو نور وحی توانا به ادراک می‌داند، مبنایی برای فلاسفهٔ بعدی می‌شود. نویسندگان عصر ابای کلیسا همت خود را مصروف آن می‌کردند که دین مسیح را بفهمند، به زبانی روشن و رسا بیان کنند، و تا حدی به آن نظام ببخشند. موقف ایشان را می‌توان در این عبارت پر آوازه لاتین خلاصه کرد: *intelligam ut Credo* «ایمان می‌آورم تا بفهمم». سوای این، آنها سعی داشتند عالم، خود انسان و تاریخ انسان را در پرتو ایمان مسیحی تفسیر کنند. بدین قرار ایشان (به درجه‌ای که به فراخور افراد متغیر بود) خاطر خود را به مضامینی مشتغل میداشتند که بر حسب تمایزی که بعدها میان الهیات و فلسفه برقرار گشت، مضامینی فلسفی خوانده می‌شد (کاپلستون، ۱۳۸۷: ۱۷).

بعد از آگوستین و عصر آبابی کلیسا، مهم‌ترین فیلسوف این حوزه آکویناس است که قائل بر وحدت این دو بود. چرا که از آنجایی که عقل و وحی دو بیان یک حقیقت‌اند، که حقیقت الهی باشد، پس اختلاف میان آنها امکان ندارد (کاسیرر، ۱۳۶۲: ۱۴۴). اساساً به اعتبار عقل است که آکویناس وحدت نفسانی انسان را فرض گرفته و او را فوق طبیعت قرار می‌دهد: وحدت شخصی انسان نه تنها در این است که او موجودی شناسنده است، بلکه علاوه بر آن، در این است که موجودی اراده‌کننده از روی عقل می‌باشد. انسان به یمن اراده عقلانی اش از بالاترین ظرفیت برای قائم به ذات بودن برخوردار است. به این ترتیب چون شخص مؤثرترین مخلوق در میان تمامی موجودات متناهی طبیعی است، توماس انسان را فوق طبیعت بی عقل قرار می‌دهد. انسان در برابر این طبیعت، غایتی نفسی یا اصالی (*Selbstzweck*) است (دیرکس، ۱۳۸۰: ۱۳۱).

معهدا، با این که در تاریخ فلسفهٔ غربی بسیار در رابطهٔ عقل و دین تأمل شده است ولی کما کان این موضوع حل نشده مانده است. تا جایی که امروز هم که غرب امواج سکولاریته و لائسیته را پشت سر گذاشته با این حال بعضاً حتی روایت‌های عقل ستیز در نسبت فهم خردورانهٔ دین نیز از سوی برخی از متکلمین مسیحی ارائه می‌شود. کلی جیمز کلارک

(Kelly James Clark)، در جمع بندی موضوع می گوید ایمان گرایان را در سه دسته می توان طبقه بندی کرد: الف) کسانی که عقل را تنها برای اثبات آموزه‌هایی خاص چون تثلیث و تجسد ناتوان می‌دانند؛ ب) گروهی که همه آموزه‌های دینی را فراتر از درک عقل می‌شمارند و ترکیب «ایمان عقلی» را تناقض آمیز و پارادکسیکال (paradoxical) می‌خوانند؛ ج) کسانی که شرط ایمان ورزی را کنار نهادن بدیهی‌ترین اصول عقلانی دانسته، از «خردستیز» انگاشتن باورهای دینی نیز پرهیز نمی‌کنند (یوسفیان، ۱۳۹۲: ۱۲۸).

سوی از تاریخ فلسفه غرب، این مسئله در تمدن اسلامی نیز مورد توجه گسترده بوده است. برخی از مفسرین بر این باورند که اساساً تلاش بنیادین فلسفه اسلامی که از فارابی آغاز شده است، در راستای پاسخ به پرسش از نسبت عقلانیت و دیانت بوده است (محسن مهدی، ۱۳۹۸: ۳۵۷). کندی نیز که تقدم تاریخی بر فارابی دارد، در باب نسبت عقل و دین اندیشه است و بر هماهنگی آن دو تاکید دارد: «به جان خودم سوگند که گفتار پیغمبر راستگو، محمد (ص)، و هر چه را که از جانب باری - عزوجل - آورده، چون به مقیاس عقل سنجیده شوند، در خور پذیرش اند و جز کسانی که از نعمت عقل بی بهره باشند به دفع و انکار آنها برنخیزند (صفاحیان، ۱۳۸۰: ۱۶)». ملاصدرا نیز قائل بر همسانی شرع و عقل بوده است، زیرا که در اسفار اربعه می گوید: «شرع و عقل با یکدیگر مطابق و موافق‌اند. منزه است شریعت پاک حقه الهیه از این که احکام و آموزه‌های آن ناسازگار با معارف عقلی یقینی ضروری باشد و نابود باد فلسفه‌ای که قوانین آن با کتاب و سنت سازگار و همراه نباشد». از همین رو، یکی از علمای معاصر در نسبت این دو می گوید: «دین از یک سو، اهمیت عقل را در هر دو بعد نظر و عمل بیان می‌کند و از سوی دیگر، افزون بر ارزش گذاردن بر عقل، سمت و سوی اندیشیدن درست و نیز راه روش انتخاب صحیح انگیزه‌ها را در تعالیم خود ذکر می‌کند و بدین ترتیب عقل را تنها و رها نمی‌گذارد؛ بلکه با این کار او را به سمت کشف حقایق مجهول، رهنمون می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۱۸۲)».

نظر عمومی و تقریباً پذیرفته شده در کلام شیعی این است که عقل و دین (وحی) تعارضی با یکدیگر ندارند. در حدیث مشهوری از امام موسی کاظم (ع) آمده است که این دو حجت - هایی از خداوندند که ظهورهای متفاوتی دارند ولی ماهیتی یکسان: «إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ: حُجَّةَ ظَاهِرَةٍ وَ حُجَّةَ بَاطِنَةٍ، فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَ الْأَنْبِيَاءُ وَ الْأُئِمَّةُ، وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ (خداوند دو حجت بر مردم دارد، حجتی آشکار و حجتی نهان؛ حجت آشکار، رسولان و انبیاء و ائمه‌اند و حجت نهان، همان عقل انسان‌ها است)». از نظر برخی از مفسرین، عقل عالی‌ترین جایگاه را در تئوری نظام خلقت اسلامی دارد. هانری کرین با ذکر این حدیث از پیامبر که فرمود «نخستین چیزی که خداوند آفرید، عقل من بود» می گوید که این «عقل محمدی» در واقع

گنجینه معارف بشری است که خداوند نزد عالی‌ترین پیامبرش به امانت می‌گذارد (کربن، ۱۳۹۲:۳۴۶). همچنین در مجمع البحرین از زبان امام علی(ع) حدیثی آمده که فرموده‌اند: «العقل شرع من داخل و الشرع عقل من خارج (عقل، شریعت درونی است؛ کما این که شریعت، عقل بیرونی است)».

این نکته نیز قابل توجه است که یکی از منابع اساسی احکام در دانش اصول فقه - در کنار قرآن و سنت و اجماع - عقل است و علمای اصول، دلیل عقلی را یکی از دلایل مهم و قاطع در استنباط احکام به‌شمار می‌آورند. چرا که امام صادق(ع)، فرموده است: العقل دلیل المؤمن.

عقلانیت و دیانت در تفکر شهید مطهری

استاد مطهری در اکثر آثار خود، که عموماً و غالباً مسئله دین و تفسیرهای از دین در کانون آن قرار دارد، به مسئله عقل و عقلانیت پرداخته‌اند. از نظر شهید مطهری اسلام در بنیادهای خودش دیانت عقل است و تمام امور را به واسطه تفکر و تعقل توضیح داده است: «اسلام برای عقل بشر فوق العاده ارزش قائل است، برای تفکر فوق العاده ارزش قائل است، برای علم و مطالعه و آزمایش و مشاهده موجودات و به تعبیر خود قرآن برای سیر در آیات آفاق و انفس فوق العاده ارزش قائل است (مطهری، ۱۳۸۹:۱۸۵)».

استاد مطهری تاکید دارد که معرفت‌شناسی قرآنی هیچ‌گاه در تعارض با عقل پایه‌ریزی نشده بلکه خود مشوق و مروج نگاه عقلی-استدلالی است. قرآن نه به دنبال «تعبد» بلکه خواهان «تعقل» است، و مردم را از ایمان کورکورانه و تعبدی پرهیز می‌دهد: «قرآن کریم ایمان را برپایه تعقل و تفکر گذاشته است. قرآن همواره می‌خواهد که مردم از اندیشه به ایمان برسند. قرآن در آنچه باید به آن مؤمن و معتقد بود و آن را شناخت تعبد را کافی نمی‌داند، علیهذا در اصول دین باید منطقاً تحقیق کرد مثلاً، اینکه خداوند وجود دارد و یکی است، مسئله‌ای است که منطقاً باید به آن پی برد (مطهری، ۱۳۸۵:۵۹)».

مطهری استعاره نور را برای عقل به کار می‌برد، چرا که از نظر ایشان این قوه ادراکی انسان است که با کسب معرفت پرده‌های جهل و تاریکی را کنار می‌زند: «ما به نور حسی از آن جهت نور می‌گوییم که خودش برای چشم ما، هم پیداست و هم پیدا کننده، هر چیزی که پیدا و پیدا کننده باشد می‌توانیم به آن نور بگوییم و می‌گوییم ولو این که جسم نباشد، حسی نباشد. مثلاً درباره علم می‌گوییم علم نور است و در حدیث است: «العلم نور یقذفه الله فی قلب من یشاء» حرف درستی هم هست، واقعا علم نور است، چون علم روشن و روشن کننده است. علم خودش در ذات خودش روشنایی است و جهان را بر انسان روشن می‌کند. اما مسلم است که علم از نوع نور برق و نور خورشید و غیره نیست. اصلاً علم از نوع جسم و جسمانی نیست.

ولی در عین حال ما به علم نور می‌گوییم. به عقل نور می‌گوییم. عقل خودش یک نور است (مطهری، ۱۳۸۹: ۱۰۰).

عموماً شاخص تفکر عقلانی در کلام اسلامی را جریان معتزله می‌دانند که به تفسیر عقلانی دین مشهورند (بدوی، ۱۳۸۹: ۵۳) و شباهت خاصی میان تحلیلهای عقلانی معتزله و تفکر امامیه مشاهده شده که بعضاً این شبهه را ایجاد کرده که امامیه از معتزله تبعیت کرده است. ولی استاد مطهری قائل بر عکس این هستند، یعنی از جهت سیطره عقل در اسلام که اوج آن را در کلام ائمه مشاهده می‌کنیم، جریان اعتزال از کلام امامیه تغذیه کرده است: «اگر شباهتی میان کلمات علی علیه السلام و برخی سخنان معتزله مشاهده شود احتمالی که باید داده شود این است که معتزله از آن حضرت اقتباس کرده‌اند. متکلمین اسلامی عموماً - اعم از شیعی و سنی، اشعری یا معتزلی - محور بحثهای خود را «حسن و قبح عقلی» قرار داده‌اند. این اصل که جز یک اصل عملی اجتماعی بشری نیست از نظر متکلمین در عالم الوهیت نیز جاری است و بر سنن تکوین هم حکومت می‌کند. ولی ما در سراسر نهج البلاغه کوچکترین اشاره و استنادی به این اصل نمی‌بینیم، همچنان که در قرآن نیز اشاره‌ای بدان نیست، و اگر افکار و عقاید متکلمین در نهج البلاغه راه یافته بود در درجه اول می‌بایست پای این اصل باز شده باشد (مطهری، ۱۳۸۰: ۷۱).

علامه طباطبایی، که استاد مطهری نیز بوده است، و ایشان به ویژه در اثری مانند اصول فلسفه و روش رئالیسم کاملاً پیرو و در ادامه علامه هستند، در باب حضور عقلانیت در دیانت اسلام می‌فرمایند: «و خدای تعالی در هیچ جا از کتاب مجیدش حتی در یک آیه از آن بندگان خود را مامور نکرده به این که او را کورکورانه بندگی کنند و یا به یکی از معارف الهی ایمانی کورکورانه بیاورند و یا طریقه‌ای را کورکورانه سلوک نمایند، حتی شریعی را هم که تشریح کرده و بندگان را مامور به انجام آن نموده، با این که عقل بندگان قادر بر تشخیص ملاک‌های آن شرایع نیست مع ذلک آن شرایع را به داشتن آثاری تعلیل کرده (یا بشر خود را محتاج به آن آثار می‌داند و یا به آنان فهمانده) که محتاج به آن آثار هستند نظیر نماز، که هر چند عقل بشر عاجز از تشخیص خواص و ملاک‌های آن است، لیکن با این حال وجوب آن را تعلیل کرده به اینکه نماز، شما را از فحشاء و منکر باز می‌دارد و البته یاد خدا اثر بیشتری دارد: (إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ) (طباطبایی، ۱۳۷۲: ۴۱۶).

در همین راستا، استاد مطهری کل ساختار قرآن را متکی بر عقل و استدلال می‌داند و بر این باور است که اساساً قرآن متنی عقلی و مستدل است: «قرآن نه تنها در اصول دین استدلال اقامه میکند، بلکه در بسیاری مسائل دیگر هم با موازینی بحث میکند که این موازین فقط در عقل معتبر است. یعنی اگر عقل معتبر نباشد، آن موازین اعتبار ندارند؛... می‌دانید در علم اصول ثابت شده است که فلسفه احکام یعنی حکمت احکام و حکمت احکام یعنی چیزهایی که برای

تشریح احکام به منزله علت‌اند برای معلول. مثال: کتَبَ عَلَيَّ كُمْ الصِّيَامُ كَمَا كَتَبَ عَلَيَّ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ (چرا؟) لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (بقره ۱۸۳). أقم الصلاة (چرا؟) لذكرى (طه ۱۴). إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ (عنكبوت ۴۵). إِنَّمَا يَرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ (مائده ۹۱) (مطهری، ۱۳۹۰: ۷۰).

استاد مطهری نیز قائل بر «نظریه دو حجت» هستند، و شأن عقل و وحی را پدیده‌ای واحد می‌دانند که صرفاً بروز و ظهور متفاوتی داشته است و الا از جهت ماهیت تخالف و تضادی بین این دو مشاهده نمی‌شود: «این دو حجت [عقل که رسول باطنی است و وحی که رسول ظاهری است] مکمل یکدیگرند. یعنی اگر عقل باشد و پیامبران نباشند بشر به تنهایی راه سعادت خود را نمی‌تواند طی کند و اگر انبیا باشند و عقل نباشد، باز انسان راه سعادت خود را نمی‌پیماید. عقل و نبی هر دو یک کار را انجام می‌دهند. دیگر از این بالاتر در حمایت عقل نمی‌شود سخن گفت (مطهری، ۱۳۶۸: ۱۵۴)». در واقع این سخن مطهری بیان دیگری از آرای ابن رشد است که می‌گوید هیچ‌گاه حق (عقل و برهان) علیه حق (وحی و شریعت) نیست. چرا که حقیقت [عقلی] ناقض حقیقت [شرعی] نیست، بلکه همراه و گواه بر آن است (عابدالجابری، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۴۲).

با این حال استاد مطهری نگاه حداکثری و غیرواقعی به عقل هم ندارد و از جهاتی همچون یک نگرش کانتی بر این باور است که عقل و دستگاه عقلانیت بشری محدودیتهای خود را دارد که اگر این محدودیتها و تنگناها را در نظر نگیریم و التفاتی به آن نداشته باشیم، دچار خطای اتکای بیش از حد به عقلی خواهیم شد که ذاتاً محدودیتهای خاص خود را نیز دارد: «راه عقل برخلاف راه دل سروکارش با مفاهیم و تصورات و الفاظ و کلمات است، و به همین جهت کار را دشوار می‌سازد؛ زیرا معانی ماوراء الطبیعی را در محدوده مفاهیم و تصورات عادی وارد کردن و در قالب الفاظ و کلمات جادادن کاری شبیه دریا را در کوزه ریختن است. اما دشوار بودن این امر سبب نمی‌شود که هم چون معطله ساحت امور معنوی را از عقلیات مبرا نماییم. بلکه لازم است برای خوض در این امور خود را مجهز نموده، جانب احتیاط را مراعات و به محدود بودن امکانات اعتراف نماییم. آنچه از راهنماییهای پیشوایان دین استفاده میشود محدودیت قدرت سیر عقلانی بشر است نه ناتوانی و ممنوعیت کامل عقل بشر، آن چنان که معطله یاد می‌کنند (مطهری، ۱۳۷۵: ۸۹۸)».

بنابراین در کل می‌توان گفت که استاد مطهری که از منظر شأن اجتماعی یک عالم حوزوی است، معهدا دین را در چارچوبهای عقل می‌فهمد و تفسیر می‌کند. با این حال، به محدودیتها و کم و کاستی‌های عقل نیز التفات و توجه دارد و قول به عقل‌گرایی افراطی را نیز رهن معنا و مقصود می‌داند که خود به نوعی گونه‌ای دیگر از تعصب و خام‌اندیشی است.

ایشان هیچ گونه تخالف و تضادی میان عقلانیت و دیانت نمی بینند و بر این باورند که نه تنها کاربرد درست عقل منجر به تایید حقایق دینی می شود، بلکه اصولاً حقایق دینی نیز در قرآن و اقوال معصومین به ابزار عقل و با اتکای بر عقلانیت ارائه و اثبات شده‌اند.

تأثیر آرای مطهری بر گفتمان انقلاب اسلامی

موضوع نسبت عقل و دین در حوزه عمومی (Public sphere) و امور عمومی (res publica) به دوگانه سکولاریسم (ابتنای امر سیاسی بر عقل خودبنیاد بشری) و تئوکراسی (ابتنای امر سیاسی بر عقل قدسی و حیانی) ترجمه می‌شود. گویی که یا باید از نظر معرفتی عقل‌گرا بود و از همین رو در سیاست سکولار شد؛ یا باید دین‌اندیشی کرد و در مسائل سیاسی تئوکراتیک بود. یکی از متفکرین معاصر فرانسوی در نفی این دوگانه جعلی می‌گوید در ربع پایانی قرن بیستم دو نظریهٔ معارض شکل گرفت. یکی سکولاریزاسیون را روندی گریزناپذیر می‌دانست و آن را هم شرط و هم نتیجهٔ مدرنیته می‌شمرد. و دیگری از بازگشت دین دم می‌زد و از آن استقبال می‌کرد. در نظریهٔ دوم بازگشت دین به دو شکل توجیه می‌شد: یا اعتراضی بود علیه مدرنیتهٔ بیگانه‌کننده یا مدرنیتهٔ توهمی و یا شکلی متفاوت از درآمدن به سلک مدرنیته. این مجادله، مجادله‌ای صرفاً انتزاعی نیست؛ چرا که در فرانسه موضوع اصلی منازعات دربارهٔ سکولاریسم است. آیا در نزاع میان سکولاریسم و دین باید سکولاریسم را بر تخت نشانند؛ حتی اگر این کار به ضرر آزادی فردی تمام شود؟ یا تجدید دین تنها بازتابی است از کثرت و غنای فرهنگ و آزادی انسان؟ (روآ، ۱۳۹۸: ۲۴).

بدیهی است وقتی می‌توان از دوگانه سکولاریسم یا تئوکراسی سخن گفت که قائل بر تعارض عقل و دین باشیم. اگر متفکری نه تعارض این دو، بلکه هماهنگی و همراهی عقل و دین را فرض بگیرد، می‌تواند از این دو گانه نیز بگریزد و در دامن طرد و تکفیر مدرنیتهٔ سیاسی نیفتد. با توجه به این که استاد مطهری قائل بر تعارض میان عقلانیت و دیانت نیستند، می‌توان انتظار داشت که در تفکر سیاسی‌شان نیز به دنبال تقابل یا دین یا سکولاریسم نباشند. این رویکرد برخلاف رویهٔ روشنفکران صدر مشروطه، کسانی همچون آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی است که با تقلیدی از عقل‌گرایی غربی به اسلام‌ستیزی در حوزهٔ امور سیاسی و کنشهای مدنی روی می‌آوردند و دین را به اتهام عقل‌ستیزی از حوزهٔ عمومی بیرون می‌کردند (یوسفی، ۱۳۹۶: ۱۲۶). برای مثال، آخوندزاده با رویکردی تقلیل‌گرایانه، عدم توسعه را به باورهای دینی ربط می‌دهد و سپس این چنین به روحانیت حمله می‌کند: «علما نیز به عوض این که عوام را از این اعتقادات پوچ منع کرده باز دارند و به ایشان بگویند همان پول‌ها را که به این قسم چیزها خرج می‌نمایند، مریضخانه‌ها بسازند و مدارس عالی به جهت علم طب و حکمت و شیمی و سایر علوم بامنفعت بنا نموده، ملت را از ظلمت جهالت خلاص کرده به

روشنائی علم و بصیرت داخل سازند، مردم را به این گونه اعمال بی‌فایده و عوام‌فریب و ناپسندیده زیاد ترغیب می‌کنند (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۳۵)».

این نگاه دوگانه‌گریز استاد مطهری که - برخلاف روشنفکران سکولار - درگیر تقابل عقل و دین، و متناظر آنها در عالم سیاست، یعنی یا سکولاریسم یا تئوکراسی نمی‌شود، در تحلیل ایشان از ماهیت انقلاب اسلامی کاملاً تجلی پیدا می‌کند. ایشان بر این باور است که تقلیل دین به معنویت و بیرون گذاشتن آن از اموری که به تعبیر عقل‌گرایان حوزهٔ عقل است و دین را به آن مجال نیست، راه را بر قرائتهای سکولار می‌گشاید که می‌خواهند دین را از عرصهٔ کنش سیاسی و امر عمومی بیرون بگذارند، در حالی که اسلام جامع عقل و نقل است و در عرصهٔ کنش سیاسی نیز می‌تواند هر دو وجه را در بر بگیرد: «از نظر ما این انقلاب اسلامی بوده است، اما منظور از اسلامی بودن باید روشن گردد. بعضی‌ها فکر می‌کنند مقصود از اسلام تنها همان معنویتی است که در ادیان به‌طور کلی و از جمله در اسلام وجود دارد. گروه دیگر می‌پندارند اسلامی بودن به‌معنای رواج مناسک مذهبی و آزاد بودن انجام عبادات و آداب شرعی است. اما با وجود این تعبیرات، لاقلاً بر ما روشن است که اسلام معنویت محض، آن چنان که غربی‌ها دربارهٔ مذهب می‌اندیشند، نیست. این حقیقت نه تنها دربارهٔ انقلاب فعلی، بلکه در مورد انقلاب صدر اسلام نیز صادق است. انقلاب صدر اسلام در همان حال که انقلابی مذهبی و اسلامی بود، در همان حال انقلابی سیاسی نیز بود، و در همان حال که انقلابی معنوی و سیاسی نیز بود، انقلابی اقتصادی و مادی نیز بود؛ یعنی حریت، آزادگی، عدالت، نبودن تبعیض‌های اجتماعی و شکاف‌های طبقاتی در متن تعلیمات اسلامی است در واقع هیچ یک از اباعادی که در بالا به آنها اشاره کردیم، بیرون از اسلام نیستند راز موفقیت نهضت ما نیز در این بوده است (مطهری، ۱۳۷۸: ۴۱)».

همین تعارض ساختگی عقلانیت و دیانت، وقتی با مبنایی‌ترین گزارهٔ یک نظم سیاسی، یعنی مسئلهٔ مشروعیت و منشاء قدرت، رویاروی می‌شود، غالباً به شکل این ادعا متجلی می‌شود که اعتقاد دینی نافی حق حاکمیت مردم می‌گردد. استاد مطهری با نقد این ادعا و با اتکای بر همان اعتقاد به هماهنگی عقل و دین، می‌گویند: «به باور روشنفکران سکولار [نوعی ارتباط تصنعی میان اعتقاد به خدا از یک طرف و سلب حق حاکمیت تودهٔ مردم از طرف دیگر برقرار شد. مسؤولیت در برابر خدا مستلزم عدم مسؤولیت در برابر خلق خدا فرض شد و حق الله جانشین حق الناس گشت. ایمان و اعتقاد به ذات احدیت - که جهان را به «حق» و به «عدل» برپا ساخته - به جای این که زیربنا و پشتوانهٔ اندیشهٔ حقوق ذاتی و فطری تلقی شود، ضد و مناقض آن شناخته شد و بالطبع حق حاکمیت ملی مساوی شد با بی‌خدایی» (مطهری، ۱۳۸۰: ۲۱).

استاد مطهری با نقد این تئوری قدرت غربی نشان می‌دهند که مبنای قدرت و مشروعیت آن در اندیشه اسلامی برآمده از مردم و پاسداری حقوق آنهاست و اینها اتفاقاً نه غیردینی بلکه عمیقاً و امدار تفکر دینی است: «در نهج البلاغه از حقوق واقعی توده مردم و موقع شایسته و ممتاز آنها در برابر حکمران و این که مقام واقعی حکمران امانتداری و نگهداری حقوق مردم است غفلت نشده، در منطق این کتاب شریف، امام و حکمران، امین و پاسبان حقوق مردم و مسؤول در برابر آنهاست؛ از این دو (حکمران و مردم) اگر بناست یکی برای دیگری باشد، حکمران برای توده محکوم است نه توده محکوم برای حکمران (رحمانی تیرکلایی، ۱۳۹۹: ۱۲)».

همچنین، از آنجایی که استاد مطهری عقل را ضابطه تشخیص حقیقت قرار می‌دهد، در امور عمومی نیز همین چشم‌انداز را دنبال می‌کند. برای مثال، در مورد «آزادی بیان» که یکی از مهمترین موضوعات در هر گفتمان سیاسی، از جمله گفتمان انقلاب اسلامی است، بر این باور است که معیار «آزادیهای مدنی» از جمله «آزادی بیان» را نه آزادی مطلق هر چه و مرج گونه، بلکه میزان پایبندی به حقیقتی تعیین می‌کند که به محک عقل سنجیده شده باشد. در همین راستا، تفسیر ایشان از داستان بت‌شکنی حضرت ابراهیم جالب توجه است: «وقتی که مردم برگشتند [و بتها را شکسته دیدند] عصبانی به جستجوی عامل قضیه برخاستند. ضمن پرس و جو یادشان افتاد که جوانی در این شهر هست که مخالف با این کارهاست. این بود که رفتند به سراغ ابراهیم (ع)؛ ابراهیم خطاب به آنها گفت شما چرا مرا متهم می‌کنید؟ مجرم واقعی همین بت بزرگ است که زنده مانده. مردم در جواب گفتند که از او این کارها ساخته نیست. پاسخ داد که چطور است کار زد و خورد از او ساخته نیست ولی اینکه حاجتهائی را که انسانها در آنها در مانده‌اند برآورده کند، از او ساخته است؟ در اینجا قرآن اصطلاح بسیار زیبایی به کار می‌برد، می‌گوید: «فرجعوا الی انفسهم»، این مناظره سبب شد که اینها به خود بازگردند. از نظر قرآن، خود واقعی انسان عقل و اندیشه ناب و خالص و منطق صحیح اوست. قرآن می‌گوید اینها از خودشان جدا شده بودند. این تذکر سبب شد که دوباره سوی خود باز گردند و خود را دریابند. حالا کار حضرت ابراهیم را چگونه باید تفسیر کنیم؟ آیا کاری که ابراهیم (ع) کرد بر خلاف آزادی عقیده - به معنای رایج آن که می‌گویند عقیده هر کس باید آزاد باشد - بود، یا آن که در خدمت آزادی عقیده به معنای واقعی آن بود؟ (مطهری، ۱۳۷۸: ۹)». نکته حیرت‌انگیز، آن که الگویی که در اینجا استاد مطهری از آزادی بیان و روشنفکر حقیقت‌گو ارائه می‌کند، دقیقاً منطبق با سنت «پارسیا» (parrhesia) یونانی است (ساکسونهاوس، ۱۳۹۷: ۲۴) که در چنین سنتی روشنفکر موظف است که درباب حقیقت عقلانی فاش‌گویی کند و هیچ ملاحظه‌ای جز پایبندی به عقلانیت نداشته باشد.

از آنجایی که استاد مطهری متفکری اعتدال‌اندیش است (روشن‌ضمیر و امینی، ۱۳۹۹)، و از هرگونه افراط و تفریط دوری می‌گزیند، چرا که آن را جوهره اسلام می‌داند، کما این که می‌نویسد «یکی از خاصیت‌های بزرگ دین مقدس اسلام اعتدال و میانه روی است. خود قرآن کریم امت اسلام را به نام «امت وسط» نامیده است و این تعبیر، تعبیر بسیار عجیب و فوق العاده‌ای است. امت و قوم و جمعیتی که واقعاً و حقیقتاً دست پرورده قرآن کریم باشند، از افراط و تفریط، از کندروی و تندروی، از چپ روی و راست روی، از همه اینها برکنار آند. تربیت قرآن همیشه اعتدال و میانه روی را ایجاب می‌کند» (مطهری، ۱۳۷۴: ۶۲)، بنابراین می‌توان گفت که در نسبت میان عقل و دین هم ایشان حد اعتدال را بهترین راه صواب می‌دانند؛ مثلاً در موضوع هویت ایرانی نیز نه به دامان اسلامگرایی تند درمی‌غلتنند، و نه به دنبال یک ایران‌گرایی احساسی باستان‌گرایانه است که برآمده از یک ناسیونالیسم کین‌توزانه روشنفکران تجددگرا است (مرادی‌طادی، ۱۴۰۱: ۶۴۲)، بلکه اساساً استاد مطهری در زمره علما و روشنفکران مذهبی است، که بر دو مؤلفه اسلامی و ایرانی هویت ملی تأکید دارد (محمدنژاد، توحیدفام و محمودی، ۱۳۹۹: ۸۹).

بی‌تردید اگر این گونه قرائت‌های عقلانی از دین نبود - قرائتهایی که توسط متفکری چون مطهری برای گفتمان انقلاب اسلامی صورتبندی شده است - اساساً شکل‌گیری جمهوری اسلامی به سختی ممکن می‌شد. چرا که در قرائت غربی و سکولار، جمهوری حاکمیت عقل خودبنیاد بشری است و نسبتی با دیانت که مبتنی بر وحی الهی است ندارد. ولی خوانش استاد مطهری که در فراسوی این دوگانه سازی‌ها هماهنگی و تطابق عقل و دین را در حوزه نظری و مناظر با آن در حوزه عمومی نشان می‌دهد، راه را برای تکوین ایدئولوژی‌هایی همچون گفتمان انقلاب اسلامی باز می‌کند تا جمهوریت و اسلامیت را کنار یکدیگر بنشانند.

نتیجه گیری

با ظهور مدرنیته و مواجهه‌ای که بین اندیشه تجدد و نظام تفکر قدمایی - که غالباً بر محوریت دین تکوین پیدا کرده بود - شکل گرفت، مسئله حجیت عقل یا وحی، و یا به عبارتی دیگر، عقلانیت و دیانت دوباره در کانون توجه متفکران قرار گرفت. البته این پرسش، سوالی نبود که با مدرنیته ظهور و بروز پیدا کرده باشد، بلکه از آغاز تفکر فلسفی با بشریت بوده است؛ کما این که متفکرین مسیحی و مسلمان به آن پرداخته بودند. برای مثال سنت آگوستین، از آباء کلیسای مسیحی به این دوگانه توجه نشان داد و در عالم اسلام نیز جدال اشاعره و معتزله از جهاتی تقابل شرع و عقل بود. اما در برابر این دوگانه‌سازی‌ها متفکرینی

بوده‌اند که اصولاً قول به تعارض این دو را قبول نداشته‌اند. در همین راستا، پرسش اصلی این مقاله درباب نحوه مواجهه استاد مطهری با این پروبلماتیک و شیوه پاسخگویی ایشان به آن بود. این تحقیق نشان داد که شهید مطهری به عنوان یکی از روشنفکران حوزوی معاصر تأملات فلسفی و نظری قابل توجهی درباب نسبت دیانت و عقلانیت داشته‌اند که آنها را در آثار مختلف‌شان طرح کرده‌اند. از سویی دیگر، از آنجایی که ایشان در فرآیند تکوین انقلاب اسلامی نیز نقش موثری داشته‌اند، این جنبه از تفکر ایشان بر شکل‌گیری گفتمان انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس که انتقال دوگانه عقل و دین به حوزه عمومی، بدل به دوگانه سکولاریسم یا تئوکراسی می‌شود، که غالباً توسط روشنفکران غربی و مقلدین داخلی آنها طرح شده است، باید این مهم بررسی گردد که در مسائل مهم حوزه عمومی نسبت عقلانیت و دیانت چگونه می‌توان آن موارد را در گفتمان انقلاب اسلامی توضیح دهد.

بررسی آرای استاد مطهری در این حوزه نشان داد که ایشان درباب موضوعاتی که مبانی نظم سیاسی را شکل می‌دهند با گریز از دوگانه فوق‌الذکر به دنبال آن هستند که حوزه عمومی را نیز به واسطه یک قرائت عقلانی از دین توضیح بدهند. با توضیح و تفسیر عقلانی دین، اولاً راه طرد و تکفیر پدیده‌های مدرن و متجددی همچون انقلاب و دموکراسی، بر بنیادگرایان دینی بسته می‌شود؛ و متعاقباً، به روشنفکران سکولار نیز اجازه نمی‌دهد به نام عقل به تخفیف دین پردازند و سیاست را ملک طلق خود بدانند. خوانش دین در چارچوبهای عقل، هم از اسلام سیمایی رحمانی و استدلالی ارائه می‌کند و هم این که مانع از درغلتیدن نظم سیاسی به درون سکولاریسم ستیزه‌جو می‌گردد.

استناد به این مقاله: احمدی نژاد، فریبرز. (۱۴۰۳). رابطه دیانت و عقلانیت در نظام فکری شهید مطهری و تاثیر آن بر گفتمان انقلاب اسلامی، فصلنامه علمی ره‌یافت انقلاب اسلامی، ۱۸(۶۹۸)، ۳-۲۶.

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مأخذ:

- ۱- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷)، مکتوبات، تبریز، نشر احیاء
 -باریه، موریس (۱۳۹۵)، دین و سیاست در اندیشهٔ مدرن، ترجمهٔ
 امیر رضایی، تهران، انتشارات قصیده سرا
 -براندن، ساموئل جرج فردریک (۱۳۹۱)، ادیان عهد باستان:
 پژوهشی در ایده‌ها، انسانها و رویدادها، ترجمهٔ سوده فاضلی، قم،
 انتشارات ادیان و مذاهب
 -بروس، مایکل، و بارین، استیون (۱۴۰۰)، فقط استدلال، ترجمهٔ
 میثم محمد امینی، تهران، نشر نو
 -بدوی، عبدالرحمن (۱۳۸۹)، تاریخ اندیشه‌های کلامی در اسلام
 (جلد یکم)، ترجمهٔ حسین صابری، مشهد، انتشارات آستان قدس
 رضوی
 -بنیافر، مهدی، و مختاری، حمیده. (۱۳۹۴). رویکرد فلسفی
 شهید مطهری به پرسش از رابطهٔ عقل و دین. حکمت و فلسفه،
 ۱۱(۴۴)، ۷۹-۹۴. doi: 10.22054/wph.2016.6732
 -پنلهوم، ترنس (۱۳۸۳)، ربط و نسبت عقل و ایمان، ترجمهٔ
 احمدرضا مفتاح، فصلنامهٔ پژوهش‌های فلسفی و کلامی، شماره‌های
 ۲۰-۲۱
 -جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴)، نسبت دین و دنیا: بررسی و نقد
 نظریه سکولاریسم، قم، نشر اسراء
 -رحمانی تیر کلاسی، حسین. (۱۳۹۹). تبیین مفاهیم علوی در
 الگوی قدرت سیاسی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای. *رهافت انقلاب
 اسلامی*، ۱۴(۵۲)، ۳-۲۰.
 -روا، اولیویه (۱۳۹۸)، چهل مقدس؛ زمان دین بدون فرهنگ،
 ترجمهٔ عبدالله ناصری طاهری و سمیه سادات طباطبایی، تهران،
 انتشارات مروارید
 -روشن ضمیر، سعید، و امینی، علی اکبر. (۱۳۹۹). مقایسهٔ فضیلت
 «میانه گرایی» در دو گفتمان ایرانی‌شهری و انقلاب اسلامی (مطالعهٔ
 موردی: فردوسی و شهید مطهری). *رهافت انقلاب اسلامی*،
 ۱۴(۵۲)، ۳۰۲-۲۸۵
 -دیرکس، هانس (۱۳۸۰)، *انسان شناسی فلسفی*، ترجمه محمدرضا
 بهشتی، تهران، نشر هرمس
 -ساکسونهاوس، آرلین (۱۳۹۷)، *بیان آزاد و دموکراسی در آتن
 باستان*، ترجمهٔ نرگس تاجیک نشاطیه، تهران، انتشارات نگاه
 معاصر
 -تفانی اشکوری، محمد (۱۳۸۸)، منزلت عقل و وحی در هندسه
 معرفت بشری: تحلیل و بررسی دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی
 درباره منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، *فصلنامهٔ معرفت
 فلسفی*، سال ششم، شماره چهارم، تابستان ۱۳۸۸، ۳۷-۶۶
 -قائم‌نیا، علیرضا (۱۳۸۳)، *چیستی عقلانیت*، فصلنامهٔ ذهن ۱۳۸۳
 شماره ۱۷
 -صلیب، جمیل (۱۳۶۶)، *فرهنگ فلسفی*، ترجمهٔ منوچهر صانعی
 دره‌بیدی، تهران، نشر حکمت
 -صفاحیان، محمد (۱۳۸۰)، *فلسفه و دین در تفکر ابن رشد*،
 ماهنامه معرفت، شماره ۰۴۲ - خرداد ۱۳۸۰
- عابدالجباری، محمد (۱۳۹۲)، *خوانشی نوین از زناگی و فلسفهٔ
 ابن رشد*، ترجمهٔ سیدمحمد آل‌مهدی، تهران، انتشارات آوای
 سوزنا
 -طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۲)، *تفسیر میزان (جلد پنجم)*،
 ترجمهٔ گروه مترجمان، قم، انتشارات اسلامی
 -کاپلستون، فردریک (۱۳۸۷)، *دیاچه‌ای بر فلسفهٔ قرون وسطی*،
 ترجمهٔ مسعود علیا، تهران، نشر ققنوس.
 -کاسیرر، ارنست (۱۳۸۰)، *افسانهٔ دولت*، ترجمه نجف دریابندری،
 تهران، نشر خوارزمی
 -گربن، هانری (۱۳۹۲)، *اسلام ایرانی: چشم اندازهای معنوی و
 فلسفی (جلد اول)*، ترجمهٔ انشاءالله رحمتی، تهران، نشر سوفیا
 -گندمی، رضا. (۱۳۸۶). نسبت عقل و وحی (نگاهی به فلسفه
 فیلون اسکندرانی). حکمت و فلسفه، ۳(۱۱)، ۱۰۳-۱۲۰. doi:
 10.22054/wph.2007.6692
 -محمد نژاد، ناصر، توحید فام، محمد، و محمودی، مرتضی.
 (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی عقلانیت سیاسی از دیدگاه آیت‌الله
 مطهری و آخوندزاده. *رهافت انقلاب اسلامی*، ۱۴(۵۳)، ۸۵-۱۱۲.
 -محمود کلاهی، زهرا (۱۳۹۲)، *تحلیل نسبت میان عقل و ایمان از
 دیدگاه آگوستین و ملاصدرا (پایان نامهٔ دکترا)*، دانشگاه تربیت
 مدرس، دانشکده علوم انسانی
 -محمود کلاهی، زهرا، اکبریان، رضا، سعیدی مهر، محمد، و
 اکبری، رضا. (۱۳۹۳). تبیین نظریهٔ اشراق در آگوستین با تکیه بر
 دیدگاه ژیلسون. حکمت و فلسفه، ۱۰(۴۰)، ۱۴۵-۱۶۲.
 -مرادی طادری، محمدرضا (۴۰۱)، *ناسیونالیسم و کین توزی در
 ایران عصر پهلوی*، در *ارجمهٔ علی اشرف مجتهدشیرازی (جلد
 دوم)*، به کوشش اسدی و رسولی، تهران، نشر خردگان
 -مطهری، مرتضی (۱۳۷۵)، *مجموعه آثار (جلد ششم)*، تهران،
 انتشارات صدرا
 -مطهری، مرتضی (۱۳۷۸)، *پیرامون انقلاب اسلامی*، تهران،
 انتشارات صدرا
 -مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، *مجموعه آثار (جلد سوم)*، تهران،
 انتشارات صدرا
 -مطهری، مرتضی (۱۳۶۸)، *انسان کامل*، تهران، انتشارات صدرا
 -مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، *سیری در نهج البلاغه*، تهران،
 انتشارات صدرا
 -مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، *آشنایی با قرآن*، تهران، انتشارات
 صدرا
 -مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، *شناخت از نظر قرآن*، تهران، انتشارات
 صدرا
 -ملکیان، مصطفی (۱۳۸۰)، *راهی به راهی*، تهران، انتشارات نگاه
 معاصر
 -مهدی، محسن (۱۳۹۸)، *فارابی*، ترجمهٔ احمد بستانی، در *تاریخ
 فلسفهٔ سیاسی*، ویراستهٔ اشتراوس و کراپسی، ویراستاران فارسی
 جیرانی و مقیمی، تهران، روزگاران

Philosophical Knowledge Quarterly, 6(4), 37-66. (in Persian)

Gandami, R. (2007). The relationship between reason and revelation (A look at Philo of Alexandria's philosophy). *Hikmat and Philosophy*, 3(11.10), 103-120.

<https://doi.org/10.22054/wph.2007.6692>. (in Persian)

Javadi Amoli, A. (2015). *The relationship between religion and the world: A critique of secularism*. Qom: Esra Publications. (in Persian)

Mahdi, M. (2019). *Al-Farabi* (A. Bastani, Trans.). In *History of Political Philosophy* (L. Strauss & J. Cropsey, Eds.). Jirani & Mogimi, Persian Eds. Tehran: Roozegar-e No Publications. (in Persian)

Mahmoud Kalaye, Z. (2013). *An analysis of the relationship between reason and faith from the perspective of Augustine and Mulla Sadra* (Doctoral dissertation). Tarbiat Modares University, Faculty of Humanities. (in Persian)

Mahmoud Kalaye, Z., Akbarian, R., Saeedi Mehr, M., & Akbari, R. (2014). An explanation of the theory of illumination in Augustine with emphasis on Gilson's view. *Hikmat and Philosophy*, 10(40), 145-162. (in Persian)

Malekian, M. (2001). *A path to liberation*. Tehran: Negah Moaser Publications. (in Persian)

Mohammad Nejad, N., Tohidfam, M., & Mahmoudi, M. (2020). A comparative study of political rationality from the perspective of Ayatollah Motahhari and Akhundzadeh. *Rahyaf-e Enghelab-e Islami*, 14(53), 85-112. (in Persian)

Moradi Tadi, M. R. (2023). *Nationalism and resentment in Pahlavi-era Iran*. In *Ali Ashraf Mojtaba Shabestari Festschrift (Vol. 2)* (Asadi & Rasouli, Eds.). Tehran: Kheradgan Publications. (in Persian)

Motahhari, M. (1989). *The perfect human being*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)

Motahhari, M. (1996). *Collected works (Vol. 6)*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian) Motahhari, M. (1999). *On the Islamic Revolution*.

-یوسفی، حمیدرضا (۱۳۹۶)، *فلسفه میان فرهنگ‌گی*، ترجمه صدیقه خوانساری موسوی، تهران، انتشارات روزگارنو
-یوسفیان، حسن؛ (۱۳۹۰)، *کلام جدید*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

Abed al-Jaberi, M. (2013). *A new reading of the life and philosophy of Ibn Rushd* (S. M. Al-Mahdi, Trans.). Tehran: Avaye Sourna Publications. (in Persian)

Akhundzadeh, M. F. (1978). *Maktubat (Letters)*. Tabriz: Ehya Publications. (in Persian) Barbieh, M. (2016). *Religion and politics in modern thought* (A. Rezaei, Trans.). Qasideh Sara Publications. (in Persian)

Badawi, A. (2010). *History of theological thought in Islam (Vol. 1)* (H. Saberi, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. (in Persian)

Behniafar, M., & Mokhtari, H. (2015). The philosophical approach of Martyr Motahhari to the question of the relationship between reason and religion. *Hikmat and Philosophy*, 11(44), 79-94. <https://doi.org/10.22054/wph.2016.6732>. (in Persian)

Brandon, S. G. F. (2012). *Ancient religions: A study of ideas, people, and events* (S. Fazeli, Trans.). Qom: Adyan va Mazaheb Publications. (in Persian)

Bruce, M., & Barban, S. (2021). *Only argument* (M. M. Amini, Trans.). Tehran: Nashr-e No. (in Persian)

Cassirer, E. (2001). *The myth of the state* (N. Daryabandari, Trans.). Tehran: Kharazmi Publications. (in Persian)

Copleston, F. (2008). *Introduction to medieval philosophy* (M. Alia, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (in Persian)

Corbin, H. (2013). *Iranian Islam: Spiritual and philosophical perspectives (Vol. 1)* (I. Rahmati, Trans.). Tehran: Sophia Publications. (in Persian)

Dirks, H. (2001). *Philosophical anthropology* (M. R. Beheshti, Trans.). Tehran: Hermes Publications. (in Persian)

Fanaei Ashkouri, M. (2009). The status of reason and revelation in the geometry of human knowledge: An analysis of Ayatollah Javadi Amoli's view on reason in religious knowledge.

- and the Islamic Revolution (Case study: Ferdowsi and Martyr Motahhari). *Rahyaf-e Enghelab-e Islami*, 14(52), 285-302. (in Persian)
- Roy, O. (2019). *The holy ignorance: A time of religion without culture* (A. N. Taheri & S. S. Tabatabai, Trans.). Tehran: Morvarid Publications. (in Persian)
- Saffahian, M. (2001). *Philosophy and religion in Ibn Rushd's thought. Ma'refat Monthly*, 42, June. (in Persian)
- Saliba, J. (1987). *Philosophical dictionary* (M. Sanei Darreh Bidi, Trans.). Tehran: Hikmat Publications. (in Persian)
- Saxonhouse, A. (2018). *Free speech and democracy in ancient Athens* (N. Tajik Nashatiyeh, Trans.). Tehran: Negah Moaser Publications. (in Persian)
- Tabatabai, M. H. (1993). *Tafsir al-Mizan (Vol. 5)* (Translation team). Qom: Islamiyya Publications. (in Persian)
- Yousefi, H. (2017). *Intercultural philosophy* (S. K. Mousavi, Trans.). Tehran: Roozegar-e No Publications. (in Persian)
- Yousefian, H. (2011). *Modern theology*. Tehran: SAMT Publications. (in Persian)
- Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (2001). *A journey through Nahj al-Balagha*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (2006). *Collected works (Vol. 3)*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (2010). *Introduction to the Quran*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Motahhari, M. (2011). *Knowledge from the perspective of the Quran*. Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Penelhom, T. (2004). The relationship between reason and faith (A. R. Moftah, Trans.). *Philosophical and Theological Research Quarterly*, 20-21. (in Persian)
- Qaemi Nia, A. (2004). The nature of rationality. *Zehn Quarterly*, 17. (in Persian)
- Rahmani Tirkalai, H. (2020). Explaining Alawi concepts in the model of political power from the perspective of Ayatollah Khamenei. *Rahyaf-e Enghelab-e Islami*, 14(52), 3-20. (in Persian)
- Roushan Zameer, S., & Amini, A. A. (2020). A comparison of the virtue of "moderation" in the Iranshahr discourse